विषय-व्याकरण

पेज- (49-52) = 4   30 x 13.4 x 0.1 c.m

वेदतिलप नक्षत्र तिदिं पंचाले पुलिपलति इहजनपदेल वितिलप सप्तमी पंचम्यौ ... ...

... ...

क्त्वे माधेशब्दधोत्याधि करणार्थवाच्यकाधिमक्तेरे

② विषय - व्याकरण   पेज 1 (2)

25 x 15 x 0.1 c.m.

द्वितीये कवचनेदेवअम् इतिस्थिते अम्मा सोरस्य ...

....

अकाशतानामाधि सर्वादीनांतु विशेष: सर्वविश्वउभ

③ पेज-(3) = 1   20 x 13.5 x 0.1 c.m.

मुकशमीहं श्रोशति कुमार अप्राहकल्प ब्रह्मचार्य

... ...

तत: कुमारस्य दक्षिणाहस्ते गृहीत्वा तं पृच्छति

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इत्यतः कालाध्वनोरिति वर्त्तते नन्वेवं [illegible] विभक्तिरपि प्राप्नोति न [illegible] ॥ ४४

वक्ष्यति लुप् न लुमतेति दिवं पंचाले भुक्तिवृत्ति इहानपदे लुविति लुप् सप्तमीपंचम्यौ कालाध्वनो
नामिति इह कालाध्वनोरिति वर्त्तते तेन [illegible] विभक्त्या विपरिणम्यते न दोषः यो कालाध्वनोनाम्या
मिति इह कालाध्वन्योर्विभक्त्योर्विधानं संख्येन भवतः स्वरितत्वात् अयमुत्कोपमिति न च कर्मा
एकस्मिन्नर्थेऽपि कारकयोर्मध्ये कालः तत्र नाद्य श्लोकस्य पदं [illegible] कारकमिति प्रवृत्तिप्रत्ययत्वे किं तु यद्यपि
व साध्यकालमध्ये इन्द्रियमेव एकाहिस्मिन्भुंजे साधनं भवति [illegible] यत्र कर्तृशा
क्तोर्मध्ये एवं कालस्येति यस्मादधिकं उपपदमिति उपाधिके चेत्यनेन उपपदस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा
यस्य चेश्वरवचनमिति स्वस्थानं तादिना [illegible] विहितं न याहि यत्र यत्नेन संनिर्द्दिश्यते यस्य स्वस्य
संबंधी ईश्वरउच्यते ततः सप्तमीति व्याख्याने स्वयाच्य कात्सप्तमी नेत्येको दोषः ईश्वरो भावप्रधानः
पन्ति एषमोऽश्वरत्वमुच्यते ततः सप्तमीति व्याख्याने स्वामिवाचकात्सप्तमी स्यादः एवं स्थिते पलि
तमाह स्वस्वामिभावपर्यायेणेति अन्यतरस्मादुपात्त प्रत्ययसप्तम्या इतरतित्थ संबंधस्याप्युक्तत्वात्

गपद्भ्यां न सप्तमी स्यादिति भावः। सामान्येनेति विभक्त्यर्थे अव्ययीभावे त्वधिग्रामं पदेनेति यो ग्राममधि
करोति ग्रामं इति नियोज्यते न ग्राममधि नियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते इत्यर्थः। तिङ्ङि चोदात्तवतीति उदात्तवति तिङि. परेण
तिङि हन्यत इति तत्रार्थः। अत्र करिष्यतीति तिङ्: न उदात्तवान्। तिङः। तिङ. इति निघात सन्निपाते। यद्वृ
त्तादित्यादिना निषेधात्। निघातेनेति मालैति छिनो वानुकम्पितापि द्वितीये समस्तैनैव सिद्धत्वात्तीति भावः। इति
सप्तमी। समर्थः पदविधिः। सामर्थ्यं द्विविधं व्यपेक्षा लक्षणमेकार्थीभावलक्षणं चेति। तत्र स्वार्थ
पर्यवसायिनां पदानामाकांक्षादिवशात् यः परस्परं संबंधः सा व्यपेक्षा सैव वाक्ये राज्ञः पुरुष इत्यादौ
तत्र व्यपेक्षायां सत्यामपि यः संनिहितो योग्य अत्रेनेनैन संबंधो व्यपेक्षाने यथा राज्ञः पुरुषोश्वश्च राज्ञो दे
वदत्तस्य च पुरुष इति। एकार्थीभावस्तु राजपुरुष इत्यादिवृत्तावेव स च प्रक्रियादशायां पृथगर्थत्वेन
प्रथमगृहीतस्य विशिष्टैकार्थत्वरूपः अत एव राजपुरुष इत्यत्र राज्ञि ऋद्धस्येति विशेषणं नान्वेति प
दार्थैकदेशत्वात्। न चैवं देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादावनन्वयापत्तिः। न चापि देवदत्तोनरबद्धस्य

यथा गुरुलाऽऽन्वयादिति वाच्यं देवदत्तस्य प्रधानभूतकुलेनैवान्वयात् संबंधरूपस्यैतन्गुरुद्वारकत्वविष
यत्वेनान्वयान्ततदितरः उक्तं च समुदायेन संबंधो येषां गुरुकुलादिना संसृष्टताव्यवस्थितेन तु गुणे प्यंने न तद्धता
सहेति यद्वा सं संबंधिकपदार्थस्यैकदेशत्वेपि भवत्येव विशेषणान्वयः उक्तं च संबंधिशब्दः सापेक्षो
नित्यं सर्वः समस्यते वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयत इति नन्वेवं रक्षोऽपि निमित्तस्यापेक्षत्वादेक
देशत्वेपि वृद्धस्येति विशेषणेनान्वयोस्तु मैवं रात्रेर्हृद्धिनुत्तिश्चीनत्वं प्रतिसाकांक्षत्वेपि वृद्धस्य प्रत्यन
कांक्षत्वात् ननु वाक्ये स्तम्भयेवावयवयोः त्योपपन्नौ विशिष्टार्थविषयकं शाब्दबोधं नरमे वास्तु समासे तु बहू
नां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभावः प्राप्स्यतः चकारादिनिषेधो
पपदस्यांस्मित्तिमंजनं कर्तृत्वेनान्यापसिद्धत्वस्माकं तदितिस्थितं नरपतिः प्रवरश्चार्थवाद्रविशति वक्ष्येव
क्रोडीकृतार्थत्वात् चकारेण न प्रयुज्यते तथा विग्रहवाक्ये यत्तदं लवयाभ्यवचनेकार्थ्यं निरूढलक्षणा
न शक्तितो नातीत्यभिधीयते किं च राजपुरुषः कंवमिति वाक्ये समीचीन मध्यक्षमिति विशेषणान्वयः समस्ते

निरुदकं विग्रहवाक्यप्रयोगः प्राप्तः स च वृत्तस्य विग्रहवाक्यत्वेनेतिवचनेनैव वारणीयः नामार्थ
धारभेदान्वयः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति व्युत्पत्तिन्यायात् प्राप्तोदक इत्यादौ उदककर्तृकप्राप्तिकर्मता
ग्रामो मुख्यविशेष्यः एकार्थीभावे तु लाघवमिति दिक् पदग्रहणं तु पदस्य किं वर्णविधौ समर्थपरि
भाषा मा भूत् तिष्ठतु दध्यानय त्वं कृष्ण इत्यादेर्यणा विधिग्रहणं तु पदस्य विधिः पदयोर्विधिः
पदानां विधिरित्यनेकविभक्त्यन्तं समासलाभार्थं पदस्येत्युक्तौ तु उपपद... म
तिङः स्यादेव वा स्यादुपस्थितिः स्यादित्याहुः सूत्रे समर्थशब्दोपादानात् समासादिति ... सम
र्थाश्रित इति समर्थ इति किं पश्य पतिः कृष्णं श्रितो देवदत्तमित्यादौ कृष्णश्रित इत्यादि समासो मा
भूत् तथा च हृस्वपञ्चमोः पश्य चेत्यन्वयेन ... सापेक्षमसमर्थवत् शब्दादसामर्थ्यादिति केचित्सापेक्ष
त्वे विभाषाप्राप्तामात्रान्वयाकृतिरं ... तद्यथा किमोदनः शालीनां केषां शालीनामोदन इत्यर्थः
सन्का ... कमापनीयानां ... नामाहकमित्यर्थः कुतोम वान्याटलिपुत्रकः

५०

५

देवा रल पुत्रे नन्वकस्मात्याटलिपुत्राद्य यो नागतस्य पूर्वः सोवधेर्तोः प्राचामित्तिवुन् प्राकटा।
तत्समासः प्रागत्य हलाभावनेन तेन पूर्वे समास संज्ञा ततः संज्ञोत्तरमप्राप्तिलभ्यते तेनाव्ययीभावा।
दिभिः समाधेयाः किं च समस्य चापर्यायः स्यात् समसनं समासः भावे घञ् अनेकस्य पदस्य एकपदीभव
नमिति यावल्लोके यतः न त्व प्रकर्तरि च कारके इति कर्मणि घञ् सत्यपि च समस्यते इति तत्र नत्वेन
संगच्छते नन्वर्थत्वात् समास संज्ञोपाः प्रत्येकमप्रसंगात् ह्रस्वत्वं चेति समासार्थे कारके योगविभज्यते
इति सत्यामपि तत्र न ततः सर्वत्वनुवर्तते तदाह [illegible] सर्वेतमिति समस्यतइति सं स्वोदस्यते:
कर्मणि तत्र अत्रा चार्थलोतिशेषः समर्थेनेति नु सह योगे तृतीया समसनक्रियां प्रति सर्वेतं कर्मत
त्वकर्म यद्यपि सर्वं तस्य कर्मत्वमुपगमनेनापि समगादस्य तत्रहोतीति वार्तिके न समस्यतेरस्य चामने
पदं लभ्यते तथापि समास इति व्यारम्भपर्यायेकर्तरि घञ् तुलेनः बाहुलकं तत्प्रगतिकगतिरि
तिकर्मत्वानुपगमाद्भावमाप्यान् सचेति एतदपि योगविभागस्य वृत्तिक्षर्मत्वादेव लभ्यते छेदस्य
वेति पदिलोके विस्यातं हि परस्परकृतस्य दर्यादेत्वानुपपत्तिः स्यात् लिंगसर्वनामनामोपेत्यपस्वमो

नेत्युक्तं स्त्रीकाद्विति लक्ष्यं किं कृते पितृस्थाने तु संस्कारः स्मृतिः स्पष्टः स्यादित्यादिदूषणं कर्मण्यापमभिप्रेतीति निरू
त्रेऽस्माभिरुक्ता चिंतं अनुक्त्यचलदिति सुवितिचकारस्य विवक्षितत्वान्न यथौचेण समासो बोध्यः।
समासांतोदात्तत्वेशेषाभिधानेऽपि तु कृतेति निरूढे वैकैपदः सुपो धातुः सुपइति प्रत्याहारस्य ग्रहणं
२ पंचम्यास्तोकादिभ्य इत्यत्रापि अलुक् समासविधानात् ज्ञापकात् निर्देशादिति अन्यथाहि प्रथमानि
र्दिष्टत्वाद्विशेषणं विशेष्यमुपसर्जनसंज्ञा स्यात् अन्यथा त्वेन पूर्वं पाठः स्यादेव पूर्वनिपातः स्यादिति भावः इवेन
नि अव्ययविसमासः पूर्वपदत्काचित्कत्वाच्च तेन जीमूतस्येव स्यादौ नैमित्तिका सुपामपूर्वपदत्वेन पाठः
उक्ताहृदिवा मनः इत्यादौ अयमसमर्थसमासः न छन्न इति मनोरमायां स्थितं विभक्त्यलोप इति समा
सावयवस्य सुपोऽलोपविधानेऽपि समासादुत्पन्नस्य सुपोऽप्रवादिति लुक् अवसेवानुपसर्जनेनेदं तस्या
व्ययत्वादिति बोध्यं अव्ययं विभक्ति विभक्तिरिह कारकशक्तिः विभज्यते अनयाप्रातिपदि
कार्थ इति व्युत्पत्तेः अत एव वदंति विभक्त्यर्थादिषु विद्यमानमव्ययमिति प्रथमानिर्दिष्टं अत्र
समासपदं तद्विधायके लाक्षणिकं अन्यथा विकीर्णिते समासे यस्य प्रथमानमिति आरब्धानप्रस

स्त्या[illegible] कुमारीमतिक्रान्त इत्यादौ स्त्रित्वादिव्याप्तिप्रसंग इत्याशयेनाह समासशास्त्रइति विग्रहइति अनुवर्त-
मानेन समासग्रहणेन विग्रहेऽलक्षणत्वमितिभावः नन्वेतस्येति अनेन रक्ष्येति व्याख्यानादव्युत्पत्तेरणविधि-
नत्वविनिपातनत्वेन निषिद्ध्यते तेनकुमारीमतिक्रान्त इत्यादौ न दोषः गोस्त्रियोः उपसर्जनस्येति गोस्त्रिया
विशेषणमेकवचनं तु प्रत्येकाभिप्रायेण गोस्त्रीभ्यां प्रातिपदिके विशेष्यते विशेषणेन तदन्तविधिरित्या-
शयेनाह उपसर्जनं यदिति उपसर्जनमिह शास्त्रीयं न त्वप्रधानलक्षणं तेन कुमारीवाचरन्त्या
स्त्रिया कुमारीमचरन्न दोषः सुकं स्त्रीप्रत्ययान्तमिति स्त्र्यधिकाराद्गुरूटावाद्यन्तमित्यर्थः तेनातिलक्ष्मीरि-
त्यादौ नातिव्याप्तिः नन्वेवमपि राजकुमारीत्यादावतिप्रसंग इति चेदत्राहुः उपसर्जनत्वस्य सम्बन्धि-
कत्वात्प्राधान्यप्रातिपदिकस्य गृह्यते विधीयमानं दीर्घप्रतिपद्यत इति प्रत्ययोगोस्त्रियोर्गोभावलदे-
व कुप्यत्वमिति भाष्यादृत्वायुक्तं देशः भाष्यादावपि उपदप्रत्ययोरित्यर्थे लाभस्तु स्तत्फितत्व-
नः समासपदानुवृत्तेनाद्यवसिति नाष्यधी उपसर्जनमिति प्रतिषेधोऽनेन रत्वादमएवन।
नसवहिनस्यालुकोऽपि उपसर्जनेवार्थप्रतिज्ञ्यात ज्ञेयशब्दः नस्यावंचनो विनेतिएवं वास्त्राज्ञधा॥ दत X

मावानदीपूर्वे नस्य पंचमी भिन्नत्वमनुपोलद्रू पंचम्याल्लुगभावे शुभाशुभाव विनभवतरुतिस्थितं
अतः किं अधिहरि दिग्वागीतिहलेतेन विग्रहे विएतदेव रूपं दिगाशब्दस्य पूर्वदादिषु पाठान्न स्व अत्र
पदि शुभमिति पंचमी अपितिरि कृविम कृनाम [illegible] दाहरणमिदं पंचम्याल्लु अपदिषादिष्ट दसार्थे
विभक्तौ नावदिति नावव्यव्कुमार्थः लौकिके विग्रहे या अप्रदर्शयति हरावितिप्रायानहसोऽत्र
कृत्वेति विग्रहे नहि नदृश्यते अधिहरित्यत्र अभिकृत्य रूपमाभनीतेः हरिहरीति [illegible]
[illegible] अलौकिके ङि. शब्दस्य वप्रवेशाउत्वितः अंतरंगत्वात् पीतिन्यपानु अस्मद्यामोत्वे कृतेऽप्र
पिहरौ इति समासे हरिशब्देकारे दुर्लभः स्यादिति भावः यदहरस्य धीत स्थिते दति प्राचोक्तमयेस्तिते
नित्यसमासेषु अस्वपदविग्रहस्येवोचितत्वात् अधिहरौ इति पोति नेपानर्थः वचनसामर्थ्यादि
तिरूपेत्र तु वचस्य स्वतेन समासविधानसामर्थ्यात्सप्तमी स्यादेवेति भावः नन्वधिहरौ इति कारणे प्राप्ते
पदि [illegible]कार्यमात्र इति रूपमेवस्यात्र तु सप्तमीति चेदत्राहुः अधीत्यस्य सर्वेन समासस्यावश्य
कत्वे अधिशब्दे यान्याधिकरणार्थे वाचक विभक्तेरवहरौ कर्मप्रवचनीयादिति यत्तु प्रसाद

स:

द्वितीयैकवचने देव अम् इति स्थिते अमशसोरस्य । समानादुत्तरस्या
मोऽकारस्य लोपो भवति अधातोः देवं देवौ बहुवचने देव शस् इति
स्थिते शकारः शसीति विशेषणार्थः शसो नः पुंसः । पुल्लिङ्गात्समाना
दुत्तरस्य शसः सकारस्य नकारादेशो भवति शसि शसि परे पूर्वस्य
दीर्घो भवति यदादेशस्तद्वद्भवति देवान् तृतीयैकवचने देव टा
इति स्थिते टकारो वृद्धर्थ इति विशेषणार्थः टेनः अकारात्परस्य टा
इनो भवति देवेन अभिः अकारस्य आ भवति भकारे परे देव भ्यः अ
कारात्परस्य भिसो भकारस्याकारादेशो भवति देवैः अकारस्य भि
स्दे भकारो वक्ष्यमाणः देवेभिः कार्येभिः चतुर्थ्येकवचने देव ङे इति स्थि
ते ङकारो ङित्कार्यार्थः ङेरय अकारात्परस्य ङे इत्यस्य यादेशो
भवति देवाय देवाभ्यां एस्तिर्बहुत्वे अकारस्यैत्वं भवति सकारे भ

कारेचपरेबहुत्वेएत्वंभवति देवेभ्यः ङसिरत् अकारात्परस्यङसेरत्भ
वति देवात् देवाभ्यां देवेभ्यः ङसस्य अकारात्परेङसः स्यभवति
देवस्य ओसि ओसिपरेअकारस्यैत्वंभवति देवयोः नुडामः समा
नात्परस्यामोनुडागमोभवति देवानां सप्तम्येकवचनेदेवेङि अ
स्थिते देवे देवयोः कृलात्यस्यसकारस्य कवर्गादिलस्यत्याहारादु
त्तरस्यकेचित्सस्यआगतस्यसकारस्यषकारादेशोभवति देवेषु
सिद्धिः आमन्त्रणमभिमुखीकरणंतस्मिन्नर्थेविहितःसिःसिद्धिसंज्ञ
कोभवति समानाद्धेर्लोपोधातोः समानात्परस्यधेर्लोपोभवति
अधातोः आमन्त्रणाभिव्यक्तयेहेशब्दस्यप्रयोगः हेदेव हेदेवौ
हेदेवाः एवंघटपटलकुटकुम्भकुण्डकुमादयःअकारान्ताःसिध्यन्ति
अकारान्तानामपिसर्वादीनांतुविशेषः सर्व विश्व उभ उभय अ

2

उ० स० प्रवरणमीहं भो इति कुमार आह कस्य ब्रह्मचार्यसीत्याचार्य भवत इति कुमार आह उं नरा
२ चार्यो भाषते ॐ इंद्रस्य ब्रह्मचार्यस्यग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तवासौ अमुकश
र्मन् न्ययवश्चं जलं माणवकस्य वीदिदिदक्षुप्र दक्षिणमुपस्थानं चकार पनिन
राचार्यस्य मंत्र पाठः ॐ प्रजापतये त्वा परिददामि इति प्राच्यां ॐ देवाय त्वा स
वित्रे परिददामि इति दक्षिणस्यां ॐ अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः परिददामि इति प्रतीच्यां
ॐ द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिददामि इति उदीच्यां ॐ विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परि
ददामि इत्यधः ॐ सर्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददामि इत्यूर्ध्वं ततो ग्निं प्रदक्षिणी
कृत्य आचार्यपदक्षिणादेशे उपविशति माणवकः ततः ॐ ब्रह्मचर्यमागामुप मा नयस्व
स्व कर्मणे कृता कृता वेदानां पवित्र कर्म कर्तुं ममैव कर्मणा अमुकशर्माणं
ब्राह्मणेभिः एष्य चंदनतां हलवा सोमि वै स लेन त्वां मत्तं हृणे इति ब्राह्मणे राम

ऽरयित्वा कुमारस्यांजलिं तेनैवांजलिजलेन प्रूरयति ॐ आपो हिष्ठा मयोभुवस्तान ऊर्जे द-
धातन महे रणाय चक्षसे १ यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः उशतीरिव मा-
तरः २ तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ आपो जनयथा च नः ३ इति मंत्रः कु-
मार ऊर्ध्वमुखं स्थापयति ततः सूर्यमुदीक्षस्वेत्याचार्यप्रैषानन्तरं ॐ तच्चक्षुर्देवहितं पु-
रस्ताच्छुक्रमुच्चरत् पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतं
प्रब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात् इत्यनेनादित्यं
पश्यति अथ कुमारस्य दक्षिणांसोपरि हृदयं दक्षिणहस्तेन स्पृशत्याचार्यः ॐ मम व्रते ते
हृदयं दधामि मम चित्तमनु चित्तं ते अस्तु मम वाचमेकमना जुषस्व बृहस्पतिष्ट्वा नि-
युनक्तु मह्यमिति मंत्रेण ततः कुमारस्य दक्षिणहस्तं गृहीत्वा तं पृच्छति को नामासि [illegible]